

**ԿՈՐՍՏԻՑ ՓՐԿՎԱԾ
ՄԻ ԶԵՌԱԳՐԻ ՈՂԻՍԱԿԱՆԸ**

**«Մի ոք իշխեսցե սայ գրաւելով կամ ծախել,
նայ գՈւդայի եւ գԿայենի պատիժն կրէ»**

(Հիշատակարան երկրորդ
ստացողի եւ վերակազմողի»)

Բանալի բառեր՝ Քառալեւտարան, Միս, Սուրբ Մարինէի տաճար, Հովհաննէս գրիչ, Հովհաննէս Զ Սսեցի, Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի, Հովհաննէս Բ Թլկուրանցի, Կոստանդին Դրազարկցի, Լևոն Մեծագործ, Փիղիպոս, Չաբէկ, Գրիգոր Մլիճեցի, Կոստանդին (ԿՈՇԻԿ), Վարդան (գրիչներ), Տումարգայի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցի:

Խնդրոտ առարկա Քառալեւտարանի գրիչը և ծաղկոտը Հովհաննէս մանրանկարիչն է, որին վերագրվում է նաև Անգլիայի Քենթրիջի Համալսարանի Add. 2620 (10)՝ Միսում 1217 թ. ընդօրինակված ձեռագիրը: Սույն ուսումնասիրության նյութն է՝ փաստել, որ վաճառքի հանված սույն ձեռագիրը նույնպես պատկանում է Հովհաննէս մանրանկարչին: Դա այն ձեռագիրն է, որ Միրարփի Տեր-Ներսէսյանը համարում էր կորսված, բայց տեղյակ էր դրա գոյության մասին՝ շնորհիվ ձեռագրի հիշատակարանի պահպանված համառոտ հատվածի՝ Գարեգին Ա Հովսեփյանցի և կրկնված՝ Ա. Ս. Մաթևոսյանի «Հիշատակարաններ»-ում: Ձեռագիրը պահպանում է երեք տարբեր ստացողների և 1293, 1496, 1579 թ. նորոգողների հիշատակարանները:

* Անկախ հետազոտող, փիլիսոփայության դոկտոր, vrej.nersessian@ntlworld.com, հոդվածը ստանալու օրը՝ 15 ապրիլի, 2024, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 16 մայիսի, 2024:

Ձեռագրի հակիրճ նկարագրություն

ԳՐԻՉ՝ Յոհանես: **ՍՏԱՅՈՂ՝** Բարսեղ երեց: **ՎԱՅՐ՝** Միս (սուրբ Մարինեի տաճար):

ԹԵՐԹ՝ 292, **ՊՐԱԿ՝** 36 (որոշ պրակներ 10 թերթից պակաս). յուրաքանչյուրը բաղկացած է 10 թերթից, պրակների համարակալումները՝ հայատառ: **Նյութ՝** Մազադաթ:

Գրություն՝ կիրիկյան երկայուն մանր բոլորգիր, **Տող՝** 19: **ԹՎԻՆ ՖԱՅՈՑ՝** ՌՀԱ (=1222): **Մեծություն՝** 28 × 23 × 8սմ:

Կազմ՝ Ժամանակակից դրոշմագարդ, կաշեպատ տախտակ: Երեք անգամ նորոգված՝ 1293, 1496, 1579: **Վիճակ՝** Լավ, երեք թուլացած էջեր, վերակազմության հետևանքով վերի լուսանցքների զարդերը մկրատված, կանոնները և կիսախորանները մկրատված:

Պատառիկ-Պահպանակ՝ Ժամանակ՝ 10-դար՝: Մազադաթ, երկայուն 21 տող, միջին երկաթագիր, Ղուկասի ավետարանից ԺԱ 33-38 սկզբում՝ (iա-բ, iiա-բ) և վերջում՝ երկայուն հաստ մազադաթ, երկաթագիր, 13 տող (iա-բ, ii ա-բ), Մատթեոսի Գ3-10:

Բովանդակություն¹

Սկսվում է 2 [4 երես] մազադաթ-պատառիկով, շարունակվում Եփեսիոսի նամակով՝ Կարպիանոսին: Կանոնական աղյուսակներից միայն երեքն են պահպանվել: Ընդմիջումներով 11 էջ դատարկ, 9-րդ դատարկ էջին գրչի հետևյալ արձանագրությունը. «Այս սուրբ Ավետարանս հրաշագործ»:

Չորս Ավետարանները զբաղեցնում են հետևյալ պրակները՝

Ս. Մատթեոս, Ա-Ժ,

Ս. Մարկոս, ԺԱ-ԺԷ,

Ս. Ղուկաս, ԺԷ-ԻԷ,

Ս. Հովհաննես, ԻԸ-ԼԶ,

Հիշատակարաններ, 10 էջ:

Ծանոթություն

Ս. Մարկոսի Ավետարանը պարունակում է ԺԶ 9-20 համարները: Ֆ. Կ. Կոնիքերը 1891 թ. Էջմիածնի ձեռագրատան 989 թվականի երկաթագիր Ավետարանի (այժմ ՄՄ 2374/229) մեջ գտնում է արձանագրություն, որ Մարկոսի հավել-

¹ Ձեռագիրն էջակալված չէ, իսկ նկարագրությունն արված է լուսանկարված տարբերակի հիման վրա:

յալ համարները վերագրում է «Արիստոն երիցու»²: Բրիտանական Գրադարանի հնագույն Ավետարանը (ձեռ. Add. 21, 932) չունի այս համարները:

Ճատ հազվագյուտ են այն ձեռագրերը, որոնք «Շնացող Կնոջ» դրվագը տեղադրում են Հովհաննեսի Ավետարանի Է 53-Ը 3-11 համարներում, փոխանակ վերջում՝ որպես հավելված³:

Այս հատվածը չի պատկանում Հովհաննես ավետարանչի նախնական բնագրին: Այն բացահայտորեն խաթարում է Հարադրանքի բնական ընթացքը և ամենահին ձեռագրերում բոլորովին անտեսվում է կամ տեղադրվում է Ավետարանի վերջում՝ որպես հավելյալ նյութ: Ոճը թույլ է տալիս ենթադրել, որ այն պատկանում է մեկ այլ ավետարանչի՝ հավանաբար Ղուկասին, որտեղ այն առկա է նրա մի խումբ ձեռագրերում: Թվում է, թե դա մի առանձին պատմություն է՝ վերագրված Հովհաննես Ավետարանչին: Հիսուսի կյանքին առնչվող նման շատ պատմություններ կան, որոնք դուրս են մնացել Նոր կտակարանի կանոնից և մաս են կազմում պարականոն կոչված Ավետարանների:

Այնուամենայնիվ, թեև անկարելի է այժմ որոշել այս պատումի սկզբնական տեղը չորս ավետարաններից որևէ մեկում, շատ քիչ պատճառներ կան կասկածելու, որ պատմությունը պահպանում է Հիսուսի կյանքից մի իրական դեպքի հիշողություն: Հրեական օրերի համաձայն՝ եթե ամուսինը գտնում էր, թե իր կինը շնացել է, կարող էր նրան արձակել առանց նյութական հատուցում տալու: Բայց եթե որևէ կասկած էր լինում կնոջ արարքի վերաբերյալ, հավելյալ փաստ կարելի էր ձեռք բերել՝ կնոջը ենթարկելով «ծիսական քննության» (տե՛ս Թիմ Ե): Այս դեպքում մեղադրանքը հաստատվում է («Վարդապետ, կինս այս ըմբռնեալ ինքն յայտնապէս շնացեալ է», Յովհ. Ը 5), հետևաբար ամուսնալուծությունն արդար պատճառ ունի: Բայց, քանի որ դեպքի ականատեսներ չկային, այն դատական վճիռ էր պահանջում: Հանցանքն այնքան լուրջ էր, որ ըստ Հին կտակարանի կանոնի՝ արժանի էր մահապատժի. «Եւ եթէ զտցի այր շնացեալ ընդ առնակնոջ, սպանջիք» (Բ Օրինաց ԻԲ 22): Միգուցե Հիսուսի ժամանակ այս օրենքն այլևս չէր կիրառվում, սակայն հրեա հասարակության մեջ կային խմբակցություններ, որոնք նախանձախնդրությունից ելնելով, պահանջում էին հավատարիմ մնալ օրենքին՝ այդ թվում՝ «Փարիսեցիք և դպիրք», ովքեր դեպքը

² F. C. Conybeare, "Ariston, the author of the last Twelve verses of Mark," in: *The Armenian church: Heritage and Identity*, Compiled, with Introduction, by Revd. Nerses Vrej Nersessian, New York, 2001, pp. 153-83; Ծառե Արք. Աճեմեան, Յուզակ Աստուածաշունչ մատենի հայերէն ձեռագիրներուն, Լիզպոն, 1992, lxxiv-lxxv, Հ. Պետրոս Ֆերիստեան, «Մարկոսեան Աւետարանի ԺԶ 9-20 համարները հայոց քով», Յուշարձան Գրական Ժողովածու, Վիեննա, 1911, էջ 372-78, Յ. Ս. Անասեան, Աստուածաշունչ մատենի Հայկական բնագիրը (Մատենագիտություն), Երեւան, 1976, էջ 322:

³ Ծառե Աճեմեան, նույն տեղում, էջ lxxv:

համարում էին «յայտնապէս շնացեալ», պահանջում էին օրենքը գործադրել: Այլ խոսքով՝ ամբողջը ներկայանում էր որպէս դատական միավոր և պահանջում էր օրենքի կիրառումը. «Եւ յօրէնսն Մովսէս մեզ պատուիրեաց զայսպիսիս քարկոծել» (Ը 5): Նրանց նախանձախնդրության մեջ ակնհայտ էր Հիտուսին վարկաբեկելու միտումը: Եթէ նա որոշեր քարկոծել կնոջը, նա խախտած կլիներ Հռոմէական օրենքը, իսկ եթե արգելեր քարկոծումը, նրան պիտի մեղադրեին օրենքը մեկնաբանելու մեջ, որի իրավասությունն ինքը չուներ: Եւ այս տեսանկյունից պատմությունը հորինողը իրավացիորեն եզրակացնում է. «Չայս ասեին փորձելով զնա. զի ունիցին ամբաստանութիւն զմմանէ» (Յովի. Ը 6):

Որոշ տպագիր Աստվածաշնչերում առանձին վերնագրով՝ «Իրք Կնոջն Շնացելոյ»-ն կցվում է որպէս պարականոն նյութ Հովհաննեսի Ավետարանի վերջում, այդպէս՝ Չոհրաբյանի (Վենետիկ, 1805), և Բագրատունի (Վենետիկ, 1860), իսկ Կ. Պոլսի 1895 թ. հրատարակության մեջ այն տեղադրված է Հովհաննեսի Ավետարանի Ը 3-11 համարներում:

Ուշադրության արժանի է այն հանգամանքը, որ գրիչը Չապել, Ղևոն և Փիղիպոս անվանումների համար գործածում է «դ» տառը՝ փոխան «լ»-ի, որը համապատասխանում է հունարեն փափուկ «լ»-ին⁴:

Մանրանկարչություն

Ա. Եվսեբիոսի նամակն՝ ուղղված Կարպիանոսին՝ հանդիպակաց էջերում:

Բ. Եվսեբյան տառ համաձայնության խորաններից միայն երեքն են պահպանվել:

Գ. Քառավետարանների անվանաթերթերի գլխագարդ խորանների կենտրոնում կրոր մեղաբանական շրջանակների մեջ տեղադրված են յուրաքանչյուր Ավետարանի թևավոր կենդանական խորհրդանիշները. Մատթեոս՝ Մարդ հրեշտակի կերպարով, Մարկոս՝ առյուծ, Ղուկաս՝ եզ, և Հովհաննես՝ արծիվ: Բոլոր խորհրդանիշները ոտքերին բռնած ունեն կարմրագույն կազմով գիրք՝ շատ նման Բրիտանական Գրադարանի՝ Ավագ Վանքի 1200-22 թ. (Nr. Or. 13654) Ավետարանիչների անվանաթերթերի գլխատառերին: Անվանաթերթերի ձախ լուսանցքներն էջի ողջ երկայնությամբ զբաղեցնում են սափորաձև լուսանցագարդ թևերով:

Չորս ավետարանիչների պատկերները հավանաբար ընկել են:

Աջ և ձախ լուսանցքների զարդերը հավասարաչափ տեղաբաշխված են ողջ տեքստի շուրջ: Լուսանցագարդերի մեծամասնությունը դեկորատիվ բնույթ են կրում՝ տեղադրված պարբերությունների սկզբում և կրում են դրանց հերթական

⁴ Ս. Մալխասյան, Հայերեն բացատրական բառարան, Երևան, 1944, հ. II, էջ 178, «լ» բառահոդվածը:

հայատառ համարները: 200-ից ավելի լուսանցագրերը բուսական նմանատիպ հյուսվածքներ են կապտագույն ներկով ներկված՝ առանց ոսկեզօծ շրջագծերի: Բազմաթիվ մոտիվների միջից միայն մի քանիսն ունեն թեմատիկ բնույթ.

- Թզենի ծառ. «Եւ տեսեալ թզենի մի ի վերայ ճանապարհին» (Մատթ. ԻԱ 19),
- Տանայր. «Երուսաղէմ, Երուսաղէմ, որ կոտորէր զմարգարէսն» (Մատթ. ԻԳ 37),
- Հալ /աքաղաղ. «կրկին հաւ խօսեցաւ, և յիշեաց Պետրոս զբանն» (Մարկ. ԺԴ 72),
- Տանար՝ տանիքին խաչ. «Եղեն յայնժամ նաւակատիքն յԵրուսաղէմ եւ ձմեռն էր: Եւ շրջէր Յիսուս ի տաճարին ի սրահին Սողոմոնի» (Յովհ. Ժ 22),
- Խաչ՝ որպէս կենաց ծառի խորհրդանիշ. «Եւ նոքա առեալ տանէին զնա. և բարձրեալ էր ինքնին զխաչափայտն» (Յովհ. ԺԹ 17):

Ֆիշատակարան գրչի

«Թուականութեանս հայոց ՈՀԱ. (671 + 551 = AD. 1222) ի հայրապետութեան Տ(եառ)ն **Կոստանդեա (Ա. Բարձրբերդցի 1221-1267)** և ի թագաւորութեան **Փիղիպոսի (1222-1224/1225)**՝ նորընծայ արքայի, որ յայսմ ամի պսակեցաւ թագիւ և ընկալաւ զարժող թագաւորութեան տանս Հայոց:

Գրեցաւ ս[ուր]բ և կենսակիր Աւետարանս ձեռամբ **Յոհանիսի** բազմամեղի ի քաղաքս **Սիս**, ընդ հովանեաւ ս[ուր]բ տաճարիս, իր յանուն սրբուհւոյն **Մարինէի**⁵, ի դառն և յանբարի ժամանակի, որ ի բազմանալ մեղաց մերոց շարժեալ անբարկանալին Աստուած ի բարկութիւն ի վերայ աշխարհիս մերոյ՝ ազգի-ազգի պատահարաւք և ցասմամբ՝ երբեմն մարախով, երբեմն կարկտիւ, երբեմն սովով և մահուամբ, երբեմն անալիտան անձրևաւք, զի կամ փակէ բարկութեամբ և կամ բանի խստութեամբ: Եւ ի վերայ այսր ամենայնի ձեռամբ անաւրինաց խրատելով զմեզ, զի իբրև զգազանս արինարբուս յարձակեալ յաշխարհս մեր ի բազում տեղիս ասպատակելով, զբազումս ի սուր սուսերի մաշելով և զբազումս ի գերութիւն վարելով, զոր յուսամք ի մարդասիրութիւնն Ա[ստուծոյ] ո՛չ ըստ մեղաց մերոց առնել մեզ և ո՛չ ըստ անաւրեւութեան հատուցանել:

Ի շրջագայութեան թու[ականի] մերոյ ՈԿԸ. (AE 668 = AD 1219) մեռաւ թագաւորն մեր **Ղևոյն** և եթող սուգ մեծ ազգիս հայոց (այսպէ՛ս), վասն զի ի

⁵ Թ. Խ. Հակոբյան եւ այլք, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երևան, 1988, հ. 4, էջ 613:

ձեռն սորա նորոգեաց Ա[ստուա]ծ զանկեալ և զկործանեալ թագաւորութիւն ազգիս մերոյ: Արդ զկընի վախճանի իւրոյ հաստատեաց սա յաթոռ թագաւորութեան իւրոյ զդուստր իւր, որոյ անուն **Չապէլ** (1219-52), և կացոյց սպայապետս զմեծ իշխանն **Ատոմ** եւ **Գոստանտին** քեռորդի իւր և, զամ մի խաղաղութեամբ կացեալ, և ապա ազգն անաւրեն **Մուկէտք**, որ կոչին **Հաշիշիք**, սպանին իշխանն **Ատոմ** ի մէջ քաղաքիս **Սիսոյ**⁶, և ապա յերկուս բաժանեալ իշխանքն, մին կողմն ունելով ընդ ինքնեանս **Չոռլէն**⁷, որ էր յազգէ թագաւորին, սոքա խաբէութիւն գործեալ ժողովեալ մտին ի **Տարսոն Կիլիկեա**, և ապա կաթողիկոսն **Յոհաննէս (Չ. Սսեցի 1203-1221)** և **Կոստանտին** քեռորդի թագ(աւորին) և այլ իշխանքն զաւրածողով արարեալ գնացին ի **Տարսոն** և պաշարեցին զքաղաքն և յաւարի առեալ կալան զիշխանսն և ի բանդի եղին: Յայսմ ժամանակի ելին ազգք հռովմայեցոց բազում զաւրաւք և հեծելաւք ի քաղաքն **Աքաիա**, եւ անտի նաւեցին յաշխարհն **Եգպտացոց**, հասին ի վերայ քաղաքին, որ այժմ կոչի **Տիմիատ** և պաշարեցին զնա⁸, և անդ կացեալ զամս երկուս, բազում քաջութիւնս և արիւթիւնս արարեալ՝ առին զքաղաքն և ի սուր սուսերի մաշեցին զամենեսեան: Ապա աշխարհաժողով արարեալ անաւրեն ազգն **խմայէլացոց**, եկեալ բանակեցան ընդդէմ քրիստովնէիցն, առաքելով առ նոսա պատգամաւորս՝ խոստանային ինչս բազումս, դարձուցանել զքաղաքն Սուրբ (**Երուսաղ**)**էմ**, վերստին նորոգմամբ շինուածոյ, վասն զի իսպառ կործանեալ էին զնա և զամբոցս նորա, ըստ հրամանի փրկչին, թե Մի՛ մնասցէ այդր «քար ի վերայ որ ոչ քակտեցի» (Մարկ. ԺԳ. 2), վասն զի ազգն քրիստովնէից վասն սուրբ գերեզմանին ելեալ էին ի պատերազմն: Եւ նոքա ո՛չ հաւանեալ այսորիկ, [*սկիզբ կամ վերջ պրակ I.2.36ի*] և ո՛չ տեղի տուեալ սիրոյ ամենեւին, այլ խստութեամբ և հպարտութեամբ պատասխանեալ զնոսա՝ պարծելով ի զաւրս իւրեանց և ի քաջամարտիկ պատերազմողս, ելին ընդդէմ նոցա ի պատերազմ և զառաջինն յաղթեցին նոցա և փախստական արարին: Այլ ազգն **քանանացոցն**, որ են խորագէտք իբրեւ զաւճս (Մատթ. Ժ 16), հնարեցան վասն նոցա և տեղի տուեալ, գտին զնոսա ի կղզի ինչ, առ ափն գետոյն մեծի, և բացեալ զգնացս ջուրցն, քանզի հասեալ էր ժամ ելանելոյ գետին յարբուցանելոյ զանդաստանս երկրին, և եղև այս ի ժամ զիշերի, իբրև եղև առաւոտ, էին նոքա ի մէջ ջուրցն, և ոչ գոյր նոցա տեղի զերծանելոյ ի ջուրցն, և կացեալ անդի մէջ ջրոցն զաւուրս երկուս կամ երիս,

⁶ Ատոմ մեծ իշխանին կամ Սիր Ատանին Հաշիշյանները (Ասասիները) սպանել են 1221 թ.:

⁷ Խոսքը ակնհայտորեն Ռայմոնդ-Ռուբենի մասին է, որը 1220-1221 թթ. Կիլիկիայում իշխանութիւնը գրավելու փորձ արեց:

⁸ Խոսքը իսաչակրաց հինգերորդ արշավանքի (1217-1221 թթ.) մասին է:

բազումք ի նոցանէ մեռան ի սաստկութենէ ջրոցն, և ապա թագաւորն և իշխանքն ականայ կամաւք եկին ի հնազանդութիւն անաւրինացն, եղին դաշինս երդմամբ և պայման խաղաղութեան և դարձուցին ի նոսա զքաղաքն իւրեանց, և ինքեանք ցրուեցան իւրաքանչիւր յարկս իւրեանց: Եւ այս եղև սուգ մեծ հաւատացելոցն ի Ք(րիստո)ս և ուրախութիւն մեծ անհաւատիցն:

Ի սոյն աւուրս եհաս ի լսելիս մեր համբաւ իմն սաստիկ խռովութեան և դողման, զի եկեալ հասին ի կողմանս արևելից յաշխարհն **Պարսից** ազգ մի⁹ խուժադուժ՝ շաղկակերք, իբրև զգազանս արիննարբուս, որ բնաւ ոչ ճանաչեն զԱ(ստուա)ծ, սաստիկ զաւրաւք և հեծելաւք և կոտորեալ զգաւրս **Պարսից** և զքաղաքս մեծամեծս ի հիմանէ տապալեալ կործանեցին, և ապա անտի դիմեալ գնացին յաշխարհն **Բաբելացոց**, և այնպէս և զնոսա յամենայն կողմանց պաշարեալ քարայատակ կործանեցին և կէսք ի զաւրաց նոցա եկին յաշխարհն **Վրաց**, և լուեալ իշխանք աշխարհին, սակաւ զաւրաւք ելին ընդդէմ նոցա ի պատերազմ և, ոչ կարացեալ զդէմ ունել անաւրինացն, փախստական եղեն և անկան յամրոցս իւրեանց, և նոքա ասպատակեալ յաշխարհն, զերեցին և աւարեցին զբազում տեղիս: Եւ ապա թագաւորն ի հոգս և ի տրտմութիւն անկեալ՝ առաքեաց ընդ ամենայն սահմանս տ[է]րութեան իւրոյ, և հրաման ետ առ հասարակ ժողովել զաւրաց իւրոց: Առաքեաց և յայլ թագաւորս, խնդրելով աւգնութիւն հեծելաց, և այսպէս աշխարհաժողով արարեալ, դիմեցին ի վերայ նոցա ի պատերազմ, և նոքա երկուցեալ փախստական եղեն, գնացին խառնեցան յայլ զաւրս իւրեանց ի **Բաբելովն**, որ կոչի **Պաղտատ**, և կացեալ անդ ժամանակս ինչ, յաւարի առին զաշխարհն: Եւ ապա անտի դիմեալ գնացին յաշխարհն **Ռուսաց**, և այնպէս և զնոսա յաղթահարեալ պատերազմաւ¹⁰: Արդ, այսպիսի արիննակաւ շրջելով սոքա ի վերայ երկրի, իբրև զգազանս արունարբուս, անողորմ բարութ ոչ խնայելով ամենևին ո՛չ յարս և ո՛չ ի կանայս, ո՛չ ի ծերս և ո՛չ ի մանկունս՝ դողայ աշխարհ ամենայն յահէ և երկիւղէ նոցա, զոր Տ[է]ր Յ[իսու]ս սատակեցտէ զնոսա հոգւով բերանոյ իւրոյ (Բ. Թես. Բ. 8):

Արդ, ո՛վ քրիստոսասէր հարք և ճգնազգեաց կրանաւորք և առաքելագումար դասք քահանայից, յորժամ վայելէք ի քաղցրաճաշակ եղեմատունկ վտակաց քառառաջեայ հոսանաց կենդանական Ա[ստուա]ծախաւս աւետարանական բանիցս: Մանաւանդ, յորժամ բառնայք զսա ի ժամ սոսկալի պատարագին, յորժամ խաղան ի վերուստ յողջոյն և զաւրք հրեշտակաց, յայնժամ նովին սուրբ աւետարանաւս և միջնորդական հրաշիւք կենարար սուրբ պա-

⁹ Խոսքը մոնղոլների մասին է, որոնք Իրանից էին արշավում:

¹⁰ Կալկայի ճակատամարտ, թաթարական տիրապետության հաստատում Ռուսիայում:

տարագին, յիշեսցի՛ք զաշխատող սորին **զՅոհաննես** բազմամեղ գրիչ յաղալթս ձեր՝ ողորմութիւն գտանել ի տ[եառն]է մերմէ Յ[իսուս]է Ք[րիստոս]է: Յիշել աղաչեմ և **զԲասիլ** հայր հոգևոր՝ զդաստիարակն իմ ի Ք[րիստոս]ս, և **զԳրիգոր** անհաս գրիչ, և զծնաւդսն իմ ըստ մարմնոյ, և որք յիշէքդ, և դուք յիշեալ լիջիք ի Տ[է]ր»:

Հիշատակագրութիւններ կազմողների

Ա. Մարկոսի Ալեւտարանի ավարտին

«Զկազմող ս[ուր]բ և կենսակիր Ալեւտարանիս յիշեսցիք ի Ք[րիստոս]ս՝ **զՄովսէս** մեղայաբարտ զըծողս, և Ա[ստուա]ծ յիշէ զձեզ, ամեն: Եւ յիշեսցիք ի Ք[րիստոս]ս զըստացող ս[ուր]բ Ալեւտարանիս **զՅոհաննէս** զծնողին¹¹ որդին, և զհայրն իւր **զԿոստընդին**, և զմայրն իւր **զԸսպիլն**, և զիւր կողակիցն **զԸսպիլ**, և զորդիքն, որ է հանգուցեալ առ Ք[րիստոս]ս, ամեն: Եւ որք ընթեռնուք ս[ուր]բ Ալեւտարանն կարդալով, կամ արիւնակելով, յիշեսցիք ի Ք[րիստոս]ս զծնողին¹² տղայն **զՅոհաննէսն** և զիւր հաւասար ննջեցեալսն, ամեն: Եւ որք յիշէք Հայր մեղայիւ և ողորմի ասելով, և դուք յիշեալ լիցիք ի Ք[րիստոս]ս ի ս[ուր]բ արքայութիւն, ամեն:

Կազմեցաւ յետոյ ս[ուր]բ Ալեւտարանս ձեռամբ **Մովսէս** ք[ա]հ[ա]նայ]իս, ի գիւղն, որ կոչի **Տումարգալ**, ընդ հովանեաւ ս[ուր]բ **Ա[ստուա]ծածնին** ի թվ. հայոց **ՋԿԵ**. (965 = AD 1516) և ի հայրապետութեան Տ[եառ]ն Տ[է]ր **Յոհաննէս** կաթողիկոսի, և ի ժամանակս **Սուլտան Սեւիմին**, և մի՛ որ իշխեսցէ սայ գրաւելով կամ ծախել, նայ **զՈւղայի** և **զԿայենի** կրէ և ընդ Ք[րիստոս]ս ի խաչահանուածս պատիժն դասի. և յիշողքն և հնազանդեալքն ա[ւր]ինին Ա[ստուա]ծոյ. ամեն, եղիցի, եղիցի»:

Բ. Հիշատակարան երրորդ կազմողի

«Զանարժան և զանալիտան ծառայն Ա[ստուա]ծոյ զկազմող ս[ուր]բ Ալեւտարանիս զմեղապ[ա]րտ մշեցի **Ա[ստուա]ծ[ա]տ[ու]ր** եպ[իսկոպո]սն և զիւր ննջեցեալքն յիշեցէ՛ք առ Ք[րիստոս]ս, թվ[ի]ն **ՌԻԸ**. (1028 = AD 1579) յուլիս ամսոյ ԻՉ. (26), Վ[ա]րդապառին կ[ի]ր[ա]կին վճարեցաւ գիւղաքաղ[ա]քն ի **Տում[ա]րգ[ա]լ**], առ ոտս ս[ուր]բ **Ա[ստուա]ծածնին**, յիշատակ **Տ[է]ր Վ[ա]րդ[ա]նին** և իւր նընջեցելոցն, զոր տ[է]ր Ա[ստուա]ծ խաղ[ա]ղութեամբ վայելել տացէ ն[ո]ց[ա], և զինքն ը[նդ] առաջին ս[ուր]բ ք[ա]հ[ա]նայ]իցն դասակից և պսակակից արասցէ. [ա]մ[է]ն: **ՌՄՆ**. (1240 = AD 1791):

¹¹ Ձեռագրում՝ զծնողին:

¹² Ձեռագրում՝ զծնողին:

Այն տ[ա]րովն **Ասման Ողլին Ե.** (5) անգ[ա]մ հ[ա]րիւր **n-ր** (1000) հեծելով գնաց ի վեր[այ] **Ճահդահմանին** ի յարևելե[ա]ն աշխարհն, ի քրիստոնայքն ի սուր սուսերի մաշեցան, գերի և աւար գնացին: Ներողն Ա[ստուա]ծն ողորմի և փրկէ ի պատուհասէ»:

Գ. Հիշատակարան առաջին կազմողի [*Պրակ ԺԷ*]

«Ընդ նմին յիշեցէ՛ք զանարժան ծառայս Ա[ստուծոյ] զ**Բարսեղ** իրեցորդի և զհայրն իմ **զՎահրամ** ք[ա]հ[անայ], և զմայրն իմ **զՄարիանէ**, և զեղբարքն իմ՝ **զԼեւոն** և **զԳրիգոր** և **զԹորոս**, և զքոյրքն իմ՝ **զԿառմառի** և **զԽոսրովանուշ** և զամուսինն իմ **զՃահանդուխտ**, և զդուստրն իմ **զՏամալայժ**, և զամենայն ծնողսն իմ, զի ստացայ զս[ուրբ] Աւետարանս ի յարդար ստ[աց]ու[ա]ծոց ի ժամանակին, յորժամ նեղէր ազգն իսմայելացոց ի վերայ քրիստոնէից, նայ գնաց (՝) հայոց Կաթողիկոսն **Տէր Կոստանդին Դրագրկցին**, ու ես ի յիր ծառայութիւնն դեսպան առ **Մարայ տէրն Մելիքնասրն**, նայ ի **Հալապ** գնեցի զսուրբ Աւետարանս ու եկի ի **Սիս**, կազմեցի ի թվակ. **ՉՀԲ.** [742 = A. D 1293], և որ զմեզ յիշէ, նայ ինքն յիշեալ լինի ի տեառնէ Աստուծոյ մերմէ:

Զկազմող սորայ **զՍտեփանոս** երեց Երկաթե[ա]լ[ի]նց յիշեցէ՛ք ի Տ[է]ր»:

Հովհաննէս գրչի հիշատակումները յուրաքանչյուր ավետարանի ավարտին Մայթնուի. «Փա՛ռք ամենասուրբ Երրորդութեանն՝ Հաւր և Որդոյ և Հոգւոյն Սրբոյ այժմ և միշտ և յաւիտեան յաւիտենից. ամեն:

Որք ընթեռնուք եւ լուսաւորիք աստուածային սուրբ մատենից, ստացող սորա և զգրողս **Յոհաննէս** ամենամեղ ոգի յիշեսցիք ի Քրիստոս, ո՛վ մանկունք նոր Սիոնի: Եւ որք յիշէք, և դուք յիշեալ լիջիք յողորմութիւնն Աստուծոյ, որ է արինեալ յաւիտեանս. ամեն, ամեն»:

Մարկոսի ավետարանը, որն ավարտվում է հավելյալ 9-20 համարներով, ունի ներքո գրչի այս հիշատակագրությունը. «Փա՛ռք ամենասուրբ Երրորդութեանն Հաւր և որդոյ և սուրբ հոգւոյն այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից:

Ստացող սուրբ ավետարանիս զՅոհաննէս համբակ քահանայ յիշել աղաչեմ» [*գրությունը կարմիր թանաքով*]:

Ղուկասի ավետարանի ավարտին կա հետևյալ հիշատակարանը. «Ո՛վ հրաշափառ և երջանիկ երկնաւոր հրեղէն դասուն զարմանալի ծոցածին Հայր բան, հեղիա՛ յանարժանս զթութեանդ վտակս, և մի՛ տար, Տէ՛ր, դատ ծառայի քում, որ յամենայնի պարտաւորեցայ, այլ մաղթանաւք մաւր քո, Քրիստո՛ս, զմեղաց իմոց զլուծն խորտակեա՛ւ և զանաւ...» [*ձեռքը, որ թերթում է ձեռագրի էջերը թվայնացման համար, ծածկում է տեքստը*]:

Հիշատակարանների պատմական տեսադաշտը

Այս ձեռագրի ընդարձակ հիշատակարանը կարելի է համարել Կիլիկյան Հայոց թագավորության պատմության ամփոփ ժամանակագրություն՝ սկսած Չապել թագուհու գահակալությունից (1219) մինչև Փիլիպոս թագավորի գահակալումը (1222)։ Լևոն Մեծագործ թագավորը (1198-1219) մահացավ 1219 թ.։ Ռայմոնդ-Ռուբենի հետ գժոված լինելով ու արու գավակ չունենալով, նա թագաժառանգ էր նշանակել դեռահասակ Չապել դստերը. «և կացոյց սպայապետ մեծ իշխան Սիր [Sir] Ատամ (Ադամ) և գԿոստանդին քեռորդին († 1263) խնամակալութեան ներքո»։ Տ. Հովհաննես Չ. Սսեցի (1203-1221) կաթողիկոսի մահից հետո նրան հաջորդում է Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցին (1221-1267), և հայոց իշխանների հալածությանը որոշեցին Չապելին ամուսնացնել Անտիոքի իշխան Բոհեմոնդ Դ. որդի Փիլիպոսի հետ. «Եւ ըստ հաճելոյ Չապելայ թագուհւոյն՝ բերեալ ի Սիս 1222 թ. գՓիլիպպոս... մեծահանդէս փառօք պսակեցին ընդ նմա, և երդումն առեալ ի Փիլիպպեայ, զի մի փոխեսցէ զժեսս հայոց»¹³։ Գրիգոր գրիչն իր 1222 թ. ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում Փիլիպպոսի գահակալության մասին գրում է. «մինչ Աստուած կամեցաւ եւ թագաւոր ետ, և սակաւ մի խաղաղացաւ յայս դառն ամբս»¹⁴, իսկ նույն գրչի՝ մի տարի հետո գրած Ավետարանի հիշատակարանի մեջ, Փիլիպպոսի համար գրում է. «և ի ժամանակի մեծի արքային Փիլիպպոսի, ի թուականութեանս ՈՀԲ. (1223)»¹⁵։ Հայ իշխանները Սմբատ Սպարապետի վկայությամբ Փիլիպպոս Անտիոքացուց պահանջել էին, որ իշխեր, որպէս «հայենակ կենայր» և «զեկեղեցին եւ զսեղան հայենակ տանէր»¹⁶։ Բայց շատ շուտ կասկածներ առաջացան, որ նա ուզում է ֆրանկ դարձնել երկիրը։ Հայ իշխանները Կոստանդին Լամբրոնացու գլխավորությամբ դավադրություն կազմակերպեցին և նրան թունալորեցին (1224-1225 թթ.)։ Իդատարձություններին ժամանակակից հիշատակագիրը վկայում է, որ Սիր Ատանն ինքն էլ հայոց գահին տիրելու մտադրություն էր ցուցաբերում. «խորհէր ի միտս՝ յինքն առնուլ զիշխանութիւն» բայց «ազգն անաւրէն մուկիւտք՝ որ կոչին հաշիշիք սպանին զիշխանն Ատոմ ի մէջ քաղաքիս Սիսոյ»¹⁷։ Այս «հաշիշիք»-ը իսլամի իսմաիլական ուղղության Նիզարի ճյու-

¹³ Միքայել Զամչյանց, Հայոց Պատմություն, Երևան, 1984, հ. Գ, էջ 194:

¹⁴ Ա. Ս. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԳ դար, Երևան, 1984, № 89, էջ 129:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 139, Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները և հայերը, Երևան, 2007, հ. 2, էջ 253:

¹⁶ Սմբատ սպարապետ, Տարեգիրք, Փարիզ, 1859, էջ 121:

¹⁷ Ատոմ/Ատան, սիր [sir?] և պայլ տեր Մանիոնի, Հունադավան, Կոստանդին պալլի հետ նշանակվեց խնամակալ Չապել թագուհու 1219 թ., բայց «խորհէր ի միտս՝ յինքն առնուլ զիշխանութիւն», սակայն սպանվեց Սիսում 1221, տե՛ս Լեւոն Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները և Հայերը, Երևան, 2007, հ. Բ, էջ 241:

դի ռազմականացված միաբանություն էր, որ գործել է 11-13-րդ դարերում և բազմաթիվ քաղաքական սպանություններ (թե՛ մուսուլմանների և թե՛ քրիստոնյաների) է իրականացրել: Ըստ վկայությունների, նրանք հաշիշ էին օգտագործում: Հետագայում, 16-րդ դարից սկսած տարբեր եվրոպական լեզուներում assassin (իտ.) կամ assassin (ֆր.) բառը սկսեց գործածվել «մարդասպան» իմաստով: Իսկ Երանում նրանք հայտնի էին որպես mulhid (հերետիկոս հերձվածող), որը հայկական աղբյուրներում, ինչպես այս հիշատակարանում, մուլհետք (մլիհեդք/ մլիհետք) անվամբ են արձանագրված¹⁸: Հիշատակարանի այս վկայությունը հակասում է Սամվել Անեցու «Ժամանակագրության» այն վկայությանը, որ «Սիր Ատանն սպանեալ եղև խորհրդով իշխանացն»: Ըստ Տեր-Պետրոսյանի, երկու վկայությունների միջև հակասություն փնտրելու կարիք չկա, «քանի, որ հայ իշխաններն իրենց մեղսակցությունը քողարկելու համար կարող էին ոճրագործությունը վերագրել Իսմայելիտներին»: Առումի մասից հետո Կոստանդինը նշանակվում է Չապելի խնամակալ: Թագավորության անկայուն վիճակի մասին ձեռագրի հիշատակարանը գրում է. «յերկուս բաժանեալ իշխանքն»՝ մի խումբը Ռուբենի գլխավորությամբ «մտին ի Տարսոն», իսկ մյուս խումբը՝ Հովհաննես կաթողիկոս (Չ. Սսեցի, 1203-1221) և Կոստանդին քենորդի թագ(ավորին)։ «ժողով արարեալ գնացին ի Տարսոն և պաշարեցին զքաղաքն և յաւար առեալ կալան զիշխանս և ի բանդի եղին»: Դայմնդ-Ռուբենի ապստամբության ջախջախումից հետո, Կոստանդին պայլի գլխավորությամբ հայոց իշխանները որոշեցին Չապելին ամուսնացնել Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ IV-ի որդի Փիլիպպոսի հետ: Չապելը երկրորդ¹⁹ անգամ ամուսնացավ հայ իշխան Կոստանդին պայլի որդի Հեթումի հետ (1226 թ.): Հեթում Ա (1226-1269) խեղացի կերպով կառավարեց երկիրը: Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչի գնահատականով «Լցաւ և երկիրն բազմութեամբ մարդկան անարուեստից և արուեստաւորաց, որք ժողովեցան յամենայն կողմանց փախուցեալք յաւերմանէ թաթարին»²⁰: Այս ամուսնությունը նաև խաղաղության դաշնագիր եղալ երկու կողմերի՝ Հեթումյանների և Ռուբինյանների միջև: Կացությունը շուտով փոխվեց: Մոնղոլները դուրս եկան Միջին Ասիայից և արշավեցին դեպի արևմուտք, և «եղև սուգ մեծ հաւատացելոցն ի Քրիստոս և ուրախութիւն մեծ անհաւատիցն»: Պարսկաստանը և Հայաստանը ոտնակոխ անելուց հետո, նրանք անցան Փոքր Ասիա՝ «կոտորեալ զգաւրս Պարսից, ապա յաշխարհն Բաբելաց-

¹⁸ Լ. Տեր-Պետրոսյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 243-244, ծան. 36:

¹⁹ Akaby Nassibian, “Zabel Queen of Cilicia and her Time,” in: *Acts du Colloque*, Poitiers, 1993, pp. 211-217.

²⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխ. Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյան, Երևան, 1961, Գլ. Թ, էջ 190:

ւոց, եկին յաշխարհն Վրաց, գնացին յաշխարհն Ռուսաց... Արդ, այսպիսի անփնակաւ շրջելով սոքա ի վերայ իբրև զգազանս արիւնարբուս»:

Ձեռագիրը նորոգողների և վերակազմողների հիշատակարանները

Ձեռագիրը պարունակում է երեք վերակազմող/նորոգող վարպետների հիշատակարաններ: Պիտի փորձեմ ամփոփել դրանց պատմական արժանիքները որոշակի ժամանակի և տարածության մեջ:

Ա. Մարկոսի Ավետարանի ավարտին համարակարգված պրակ ժէ.:

Բարսեղ երեց՝ որդին Վահրամ Բահանայի, որի մոր անունն էր Մարիանէ, եղբայրներին՝ Լևոն, Գրիգոր ու Թորոս, քույրերին՝ Կառմառի ու Խոսրովանուշ, իսկ կնոջ անունը՝ Շահանդուխտ: Այս անուններին հանդիպում ենք 1237 թ. ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում՝ Չիկագոյի Համալսարանի Մատենադարանի ձեռ. № 949: Ուներ և Տամալայժ անունով դուստր²¹: Ստացողը գրում է, որ ձեռագիրը ձեռք է բերել «յորժամ նեղեր ազգն իսմայելացոց ի վերայ քրիստոնէից»՝ հայոց Կաթողիկոս Տէր Կոստանդին Դրագարկցու օրոք (1300-1306)²²: Ձեռագիրը գնվել է Հայեպոլում, Եգիպտոսի դեսպան Տէր Մելիք Նասրի օրոք, բերվել է Սիս և կազմվել ՉՀԲ. (= 742 + 551 = 1293 թ.): Հիշատակարանի ավարտին նույն ձեռագրով հիշվում է՝ «զկազմող տրաւ զՍտեփանոս երեց Երկաթենց»:

Ձեռագրի վերջում գետեղված է ուրիշ ձեռքով գրված հիշատակագիրը երկրորդ կազմողի՝ «Սովսէս»-ի, որը խնդրում է հիշել ձեռագիրն ստացող «Յովհաննէս զԳընողի (հավանաբար պիտի լինի «զԾնողի»)՝ որդին» և նրա «Կոստրնդին» հորն ու «զԼսպիլ» մորը²³: Ձեռագիրը կազմել է Սովսէս քահանան՝ Տումարզան գյուղաքաղաքում, Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու հովանու ներքո՝ հայկական ՋԿԵ. (+551 = 1516) թվականին: Կեսարիայից ոչ հեռու Տումարզան/Թումարզանն ունեցել է իր գրադարանը, ուր գտնվում էր Սուրբ Աստվածածին եկե-

²¹ Avedis A. K. Sanjian, *A Catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United States*, University of California Press, 1976, p. 238: Հմմտ. Գաբեգին Ա Կաթ. Հովսեփյանց, «Մի ձեռագիր Ավետարան», *Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության*, Երևան 1987, էջ. 108-115: Անառնիք փաստում է, որ նշված կանաչը («այդցանձանունների քառասուն [այստիկնե՛ր] ՀԱԲ», հտ. Բ, էջ 538՝ «4. Խոսրովանուշ», հտ. էջ 575՝ «Կառմամարի», և հտ. Ե, էջ 139՝ «Տամալայժ») «Հալեպում գնեց[ին] մի հին Ավետարան, 1323 թ.»:

²² Տամալայժ՝ «դուստր Բարսեղ երեցորդու, որ Հալեպում գնեց մի հին Ավետարան, 1323 թ.», *Ձեռագրակ Կեսարիայի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցի, Հ. Անառնիք*, ՀԱԲ, հ. Ե, էջ 139, նաև՝ «Կոստանդին եպիսկոպոս Դրագարկի, որին Կեսարիայի Կոստանդին Արք. անվանում է «համաշունչ եղբայր» (1300-1306 թվերի միջև), ՀԱԲ, հ. Բ, հմր. 97, էջ 665-666:

²³ Տրդատ վրդ. Պալեան, *Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Սուրբ Սարգիս վանուց ի Կեսարիա, Կ. Պոլիս, 1892, Հ. Անառնիք*, «ՄԻՊԻԼ = ֆր. sibylle = լատ. sibylla, ավելի ուշ հիշատակված ԸՄՊԻԼ ձևով», տե՛ս ՀԱԲ, հ. Դ, էջ 524:

ղեցին, որտեղ և պահվում էին բազմաթիվ ձեռագրեր և տպագիր գրքեր: Հիշատակարանի մեջ հիշվող «Տէր Յոհանէս կաթողիկոս»-ը (Բ. Թվուրանցի/ Թուրկուրանցի/ Թուրթուրանցի՝ կաթողիկոսն էր Սսի 1489-1525թ.)²⁴ Սուլտան Սելիմի (1512-1520) օրոք²⁵: Թումարգա/Տումարծա գյուղաքաղաքը գտնվում է Փոքր Հայքում՝ Կեսարիայի նահանգում²⁶:

Ձեռագրի երրորդ կազմողը Մշեցի Աստուածատուր եպիսկոպոսն է՝ «ի թվին հայոց ՌԻԸ.» (1028 + 551 = 1579), հուլիսի 26-ին, Վարդապետի կիրակի, Տումարգա գյուղաքաղաքում՝ Սուրբ Աստվածածին Եկեղեցու հովանու ներքո՝ ի հիշատակ Վարդանի՝ թվ. ՌՄՆ. (1024 + 551 = 1575): Նույն տարին Աւաման Ողլին²⁷ հինգ անգամ 1500 հեծելագործով հարձակվեց Շահրահմանի վրա [Shaddadids?]²⁸, երբ արևելյան աշխարհի քրիստոնյաներին «ի սուր սուսերի մաշեցան գերի և աւար գնացին»:

Ո՛վ է այս բացառիկ Ավետարանի գրիչը և ծաղկողը

Պրոֆ. Սիրարիսի Տէր-Ներսեսյանը ԺԲ-ԺԴ. դարերի Կիլիկյան մանրանկարչության արվեստին նվիրված իր՝ հետմահու լույս տեսած աշխատության մեջ²⁹ Բեմբրիջի Համալսարանի Գրադարանում պահվող № Add. 2620(10), Հովհաննես գրչի՝ 1217 թ. Կեսարիայի Սուրբ Մարինե եկեղեցում ընդօրինակած Չորս Ավետարանների մասին գրելիս, հակիրճ ակնարկում է **Յովհաննես** գրչի մասին: Նա գրում է. «1222 թվականին այս **Յովհաննեսը Սուրբ Մարինե** եկեղեցու հովանու ներքո ընդօրինակել էր մի ձեռագիր, որը նախկինում պահվել էր Կեսարիայի **Սուրբ Աստվածածին** եկեղեցում. այն այժմ կորսված է, և դրա գոյության մասին գիտենք միայն իր հիշատակարանի մի մնացորդի շնորհիվ»: Հիշատա-

²⁴ Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. Դ, էջ 680, Բաբգեն Ա Աթոռակից կաթողիկոս (Կիլեսերեան), Պատմության կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ (1441թ. մինչև մեր օրերը), Անթիլիաս, 1939, էջ 75-120:

²⁵ Գաբրեղի Ա Աթոռակից կաթողիկոս, Յիշատակարանը, նույն տեղում, էջ 207-110:

²⁶ Թ. Խ. Հակոբյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Խո. Բ, էջ 467, Ա. Ս. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԳ դար, էջ 57, Տրդատ վրդ. Պալեան, Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն Կեսարիոյ և Սուրբ Գեորգ Եկեղեցւոյն Գորշեիլիի, Կ. Պոլիս, 1893, Թ. Մ. Մատաղեան, Յուշամատեան Թումարգայի, Բեյրութ, 1959, Գեորգ Տէր-Վարդանեան, «Կեսարիան», Եղեռնը և մեր ձեռագրերի կորուստներն ու փրկությունները, Սուրբ Էջմիածին, 2015, էջ 116-130:

²⁷ Առաքել Դաւրիժեցի, Գիրք Պատմութեանց, աշխ. Լ. Ա. Խակարյան, Երևան, 1990, Գ. ԾԱ, էջ 427-431:

²⁸ Clifford E. Bosworth, *The New Islamic Dynasties*, New York, 1996, pp. 151-52, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ե, կազմեց Օ. Եգանեան, Երևան, 2009, էջ 855:

²⁹ Sirarpie Der Nersessian, *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century*, jointly prepared for publication with Sylvia Agemian, with an Introduction by Annemarie Weyl Carr, Washington D.C., 1993, vol. I, p. 38, pls. 111-112.

կարանի այդ մասնիկը պահպանված է Գարեգին Ա Կաթողիկոս Հովսեփյանցի և դրա ընդօրինակությունը՝ Ա. Ս. Մաթևոսյանի կազմած Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների մեջ³⁰։ Այդ «կորսված» ձեռագիրը հենց այս ձեռագիրն է։ Համեմատության համար տանք երկու ձեռագրերի հիշատակարանները.

1222 թ. Ավետարանի համապատասխան հատվածները	Քեմբրիջի Համալսարանի Գրադարանի Add. 2620 (10) ³¹ , հիշատակարանը թերթ 284բ-285ա
Մարկոսի Ավետարանի ավարտին. Փառք ամենասուրբ երրորդությանն Հաւր և Որդոյ և սուրբ Հոգւոյն այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից։	Փառք ամենասուրբ երրորդությանն հաւր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ. այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից։ ամէն ամէն։
Թուականութեանս Հայոց ՈՀԱ ի հայրապետութեան Տեառն Կոստանդնա և ի թագաւորութեան Փիղիպոսի , նորընծայ արքայի, որ յայսմ ամի պսակեցաւ թագիւ...	ի թուականիս Հայոց ՈԿԶ
Գրեցաւ ս[ուրբ] և կենսակիր աւետարանս ձեռամբ Յոհանիսի բազմամեղի	գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ մեղապարտ գրչի Յովհաննիսի
ի քաղաքս Սիս ընդ հովանեաւ ս[ուրբ] տաճարիս, իր յանուն սրբուհւոյն Մարինէի ...	ի քաղաքս կոչեցեալ Սիս ընդ հովանեաւ սրբոյ տաճարիս, որ յանուն սրբոյն Մարինէ
Մարկոսի Ավետարանի ավարտին (կարմիր թանաքով) Ստացող ս[ուրբ] աւետարանիս գՅոհաննես համբակ քահանայ յիշել աղաչեմ։	ի խնդրոյ պատուական և սուրբ վարդապետին Վարդանայ , որ ստացաւ զսա ի պետս իւր և ի յիշատակ հոգւոյ իւրոյ։
Մատթեոսի Ավետարանի ավարտին. ... Որք ընթեռնուք եւ լուսաւորիք Աստուածային սուրբ մատենիս	Արդ ով Ա[ստուա]ծասէր ընթեռնուք և մանկունք նոր Սիովնի , յիշեսցիք առաջի զենոյն Յ[իսուս]ի

³⁰ Գարեգին Ա Կաթողիկոս, Յիշատակարանը ձեռագրաց, հտ Ա (Ե դարից մինչ 1250թ.), Այթիլիս, 1951, հմր. 372, էջ 819-20, Ա. Ս. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԳ դար, Երևան, 1984, հմր. 93, էջ 133:

³¹ Ձեռագրի նկարագրությունը տե՛ս Vrej Nerses Nersessian, A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Library Acquired Since the Year 1913 and of Collections in Other Libraries in the United Kingdom, The British Library, 2012, vol. I, pp. 148-154, pls. xxx.

ստացող սորա և զգրողս Յովհաննես ամենամեղ ոգի յիշեսցիք ի Քրիստոս, ո՛վ մանկունք Նոր Սիոնի :	զյառաջ ասացեալ վարդապետն Վարդան
... և զծնաւոսն իմ ըստ մարմնոյ և որք յիշէքդ և դուք յիշեալ լիջիք ի Տէր:	և զծնաւոսն նորա ըստ մարմնոյ և զամենայն ազգատոհմ նորա:
Յիշել աղաչեմ և զԲասիլ հայր հոգևոր զդաստիարակն իմ ի Քրիստոս և զԳրիգոր անհաս գրիչ...	Ընդ նմին և զամենամեղ գրիչս յիշել աղաչեմ և զԲասիլ հայր հոգևոր զդաստիարակն իմ ի Քրիստոս և զԳրիգոր անհաս գրիչ զուսուցիչ գրոյս:
Մատթեոսի Ավետարանի ավարտին. Եւ որք յիշէքդ, և դուք յիշեալ լիջիք յողորմութիւնն Աստուծոյ, որ է աւրինեալ յաւիտեանս. ամեն, ամեն:	Եւ որք յիշէքդ և դուք յիշեալ լիջիք յողորմութիւնն Աստուծոյ, որ է աւրինեալ յաւիտեանս ամեն:

Այս երկու ձեռագրերի հիշատակարանների մերձավորությունը հիմք է տալիս հաստատելու Սիրարփի Տէր-Ներսեսյանի խոսքերը՝ «այս ձեռագիրը կորսվել է, և դրա գոյությունը միայն կարող ենք հաստատել նրա հիշատակարանի մի հատվածի պահպանումով»³²:

Լ. Ռ. Ազարյանն իր «Կիլիկյան մանրանկարչությունը XII-XIII դդ.» մենագրության մեջ³³, որտեղ քաջահայտում է Կիլիկյան մանրանկարչության ակունքները, զարգացումը և ուղղությունը, անդրադառնալով «Սկևռայի դպրոց»-ին պատկանող մանրանկարչական արժեք ներկայացնող ձեռագրերին, հնագույն ձեռագիր է համարում 1173 թ. ընդօրինակված Ավետարանը: Այդ շրջանից Ազարյանն իր ուշադրությունը սևեռում է երեք մանրանկարիչների վրա, որոնք աշխատել են Սկևռայի և Մլինի գրչատներում: Դրանք են Վարդան քահանան, Կոստանդին մականուն Կ. Ռ. Շ. Ի. Կ՝ և Գրիգոր Մլինեցին: Այս երեքին, որոնց անուններն առկա են մեր ձեռագրում, նա համարում է Սկևռայում աշխատող երկու սերնդի ներկայացուցիչներ: Վարդանը և Կոստանդինը պատկանում են ավագ սերնդին: Գրիգորը Մլինեցին, իր 1173 թ. ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում գրում է. «... աշխատեալ են ի վերայ իմ աստուծաւաճոյ»³⁴: Գրիգորն իր մի այլ ձեռագրի հիշատակարանում հայտնում է, որ Վար-

³² Sirarpie Der Nersessian, նշվ. աշխ., էջ 38. "... is lost and its existence is known only through the copy of part of the colophon":

³³ Լ. Ռ. Ազարյան, Կիլիկյան մանրանկարչությունը XII-XIII դդ., Երևան, 1964, էջ 52-59:

³⁴ Գաբեգին Ա Յովսեփեանց, նշվ. աշխ., էջ 446-448:

դանը վախճանվել է 1173թ. «Գվարդան աստուածամերձ քահանայ, որ բարւոք ծերութեամբ հանգեաւ ի Քրիստոս յիշեսցիք թուական ՌԻԲ. (622 + 551 = 1173)³⁵»:

Ավագ սերնդի մյուս ներկայացուցիչը Կոստանդինն է՝ Կոշիկ մականունով (1125?-1195?), որը ստեղծագործել է Սկևռացում և եղել է Գրիգոր Միհնեցու ուսուցիչ³⁶: Ըստ հեղինակի՝ նա ընդօրինակել է չորս ձեռագիր՝ 1173, 1191, 1193, 1195 թվականներին³⁷:

Համեմատաբար ավելի շատ տվյալներ ունենք երկրորդ սերնդի ներկայացուցիչ Գրիգոր Միհնեցու կամ Սկևռացու մասին (1150-1215): Նա Կարճ ժամանակով եղել է Հռոմկայում (1174) և Միհոյ վանքում (1198) և իրեն ժամանակակից Գրիգոր վրդ. Սկևռացուց (1150?- 1230?) զանազանելու համար, նրան անվանել են Միհնեցի³⁸: Գրիգորն աշակերտել է վերը նշված Գվարդան (†1173) և «Կոշիկ» մականունով Կոստանդին († 1195) վարպետ գրիչներին: Ըստ Պողարյանի՝ նրա անվան հետ է կապվում յոթ ձեռագիր (ըստ Ազարյանի՝ հինգ), որոնք ընդգրկում են 1173-1218թթ., երբ հանրահռչակ նկարիչը «մեռաւ ի բարւոք ծերութեան. . . ի թուին ՈԿԵ. (1216) ի քաղաքս Տարսոն»³⁹: Ավետիս Սանջյանը ևս երկու ձեռագիր է վերագրում Գրիգորին և մեկ ձեռագիր՝ Կոստանդինին⁴⁰: Դրանք են՝

ARM 1, The Four Gospels, A. D. 1222, scribe Grigor, The Case Memorial Library (Hartford, Connecticut);

Armenian MS. Uncar, 1955, Four Gospels, A. D. 1223, scribe Grigor (Detroit Public Library);

Ms. 74, Four Gospels, A. D. 1219, scribe Kostandin (Princeton University Library):

Մեր ձեռագրի գրչի՝ Հովհաննեսի մասին, շատ քիչ գիտենք: Հ. Աճառյանը նրան մեկ տող է հատկացնում. «242. Յովանէս քահանա, գրեց Սիս քաղաքում մի Աւետարան, 1222 թվին»՝ աղբյուր ունենալով Յուզակ ձեռագրաց Կեսարիայի⁴¹: Հովհաննեսն իր երկու ձեռագրերի հիշատակարաններում գրում է, որ աշխատել է Սիս քաղաքի Սուրբ Մարինէ տաճարում՝ 1222 թ. և «յիշել աղաչեմ

³⁵ Ջեռ. ՄՄ1568:

³⁶ Նորայր Արք. Ծովական, Հայ նկարողներ (ԺԱ.-ԺԷ Դար), Երուսաղեմ, 1989, էջ 5-6:

³⁷ Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. Բ, էջ 654 (23); Լ. Ռ. Ազարյան, նշվ. աշխ., էջ 55 և 70-71:

³⁸ Նորայր Արք. Ծովական, նշվ. աշխ., էջ 7-9, Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. Ա, էջ 570-571 (249), Լ. Ռ. Ազարյան, նշվ. աշխ., էջ 55-60:

³⁹ Լ. Ռ. Ազարյան, նշվ. աշխ., էջ 56, ծան. 4:

⁴⁰ A. Sanjian, A Catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United States, pp. 73-76, 387-391, 422-426.

⁴¹ Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. Գ, էջ 581:

և **գԲասիլ** հայր հոգևոր ցղաստիարակն իմ ի Քրիստոս և **գԳրիգոր** անհաս գրիչ»։ *Քենքրիջի համալսարանի գրադարանի Ավետարանում նա հայտնում է, որ ձեռագիրն ընդօրինակել է «ի խնդրոյ պատուական և սուրբ վարդապետին Վարդանայ, որ ստացաւ սայ ի պետս իւր»։ Այս երկու համանուն հիշատակարանները բավականաչափ հիմք են տալիս Հովհաննես գրչին ժամանակակից և սերնդակից դասելու Վարդան քահանային († 1173 թ.), Կոստանդինին (Կ. Ո. Շ. Ի. Կ) (1125-1195) և Գրիգոր Մլիճեցուն (1150-1215)։ Մատթեոսի, Մարկոսի Ավետարանների վերջում նրա անվան կարճ ակնարկներ կան։ Ուշադրության արժանի է երկու ձեռագրերի բնագրային մերձավորությունը։ Երկուսն էլ կիրառում են «Ղ» տառը՝ փոխանակ «Լ»-ին, «Շնացող կնոջ» դրվագի պատմությունը տեղադրում են Հովհաննեսի Ավետարանի Ը գլխի 1-11 համարներում, երկուսն էլ նախընտրում են Մարկոսի ավետարանի ընդարձակ վերջավորությունը։ Սրանք բնագրական այնպիսի առանձնահատկություններ են, որ ապացույց են բնագրի հնության։ Այս հանգամանքին է անդրադառնում Ամերիկացի՝ Նոր Կտակարանի մասնագետ Ռ. Պ. Կեսին իր ուսումնասիրության մեջ՝ նվիրված Քենքրիջի Համալսարանի ձեռագրի բնագրի յուրահատկություններին⁴²։*

1915 թ. Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքին հայ ժողովուրդը մարդկային կորստից բացի, կրել է նաև մշակութային աննախադեպ կորուստներ, այդ թվում՝ հազարավոր ձեռագրեր, որոնց հետազոտությանն է նվիրված «Եղեռնը եւ մեր ձեռագրերի կորուստներն ու փրկությունները» ուսումնասիրությունը (Սուրբ Էջմիածին, 2015)։

Կորստից փրկված հազարավոր ձեռագրերի թվում, երբ Մամյուկները գրավեցին Սիս քաղաքը 1375 թ., այս ձեռագիրը մնաց Կեսարիայի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցում։ Հայ բնակչության աքսորումից հետո, 1922 թ. այս ձեռագիրը համարվում էր կորսված։ Սակայն մի հայ քահանա՝ ծնված Կեսարիայում 1886 թ., որը հոգևոր հովիվն էր Կեսարիոյ Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու, փրկել էր այն։ Բեյրութից փախչելիս, նա ձեռագիրը իր հետ տարել էր Մարսել և ապա Արգենտինա 1925 թ։ Տեր Հայրը մահացել է 1962 թ. և ձեռագիրը ժառանգություն թողել եղբոր աղջկան՝ Փրանսիսկո Կասարեսին ու նրա ամուսնուն։ Ձեռագիրը պահպանվել է այդ ընտանիքում և չունի կնիք, գրքադրոշմ, կամ այլ ստացողի արձանագրություն։

⁴² R. P. Casey, "An Armenian Manuscript of the Gospels," *Journal of Theological Studies*, 30, 1929, pp. 356-361, վերատպված՝ Vrej Nersessian, *A Catalogue of Armenian Manuscripts in the British Library*, h. Ա, էջ 152-54:

REV. D. NERSES (VREJ) NERSESSIAN

**THE ODYSSEE OF A MEDIEVAL MANUSCRIPT
SAVED FROM PERDITION**

Key words: Four Gospels, Sis, church of St. Marina, Scribe Yovhannēs, Yovhannēs VI of Sis, Kostandin I of Bardzrberd, Kostandin of Drazark, Lewon the Magnificent, Philip, Zabel, Grigor Mlichets‘i, Kostandin (KOSHIK), Vardan (scribes), Holy Theotokos church of Tumarza.

According to the lengthy colophon this exceptional manuscript was copied at the church of St. Marina in Sis in 1222, by the scribe Yovhannēs, a pupil of the “incomparable” scribe Grigor Mlijets‘i. The existence of this manuscript was not known until today. The renowned scholar of miniature painting in the Kingdom of Cilicia Sirarpie Der Nersessian, in her investigation of Cambridge University Library MS. Add. 2620, also copied by Yovhannēs in 1217 at the church of St Marina expresses the view that the same scribe had copied a manuscript of the Four Gospels under the protection of the same church in 1222, formerly preserved in the church of the Holy Virgin Mary in Caesarea, but “lost and its existence is known only through an extract of the colophon.” The extract of the colophon is listed by Catholicos Garegin I Yovsepeants‘ and reprinted by Artashes Matevosian.

With the exception of these two manuscripts dated 1217 and 1222 we have no further information on the scribe Yovhannēs. From the colophon of a manuscript of the Four Gospels dated 1173 we know of the careers of three scribes from the scriptorium of Skewra and Mlij. These were the priest Vardan († 1173), Kostandin nicknamed K. O. SH. I. K (1125-1195) and Grigor Mlijets‘i (or Skewrats‘i, c. 1150-1215).

Unfortunately, few of the illuminations have survived – the Letter of Eusebius to Carpianus, three of the Canon Tables and headpieces of the Four Gospels. The majority of the marginal decorations are ornamental with few motifs related to the text.

The manuscript has been restored three times: in 1293, 1496 and 1579. It was the property of the Church of the Holy Virgin Mary in Caesarea until 1886, when it was rescued and taken to Argentina.

**ПРЕПОДОБНЫЙ НЕРСЕС (ВРЕЖ) НЕРСЕСЯН
ОДИССЕЯ СРЕДНЕВЕКОВОЙ РУКОПИСИ,
СПАСЕННОЙ ОТ ЗАБВЕНИЯ**

Ключевые слова: Четвероевангелие, Сис, церковь св. Марины, писец Ованнес, Ованнес VI Сисский, Костандин I Бардзрбердци, Костандин Дразаркци, Левон Великий, Филипп, Забел, Григор Млиджеци, Костандин (К.О.Ш.И.К), Вардан (писцы), церковь св. Богородицы в Тумарзе.

Согласно длинному колофону, эта уникальная рукопись была скопирована в церкви св. Марины в Сисе в 1222 г. Ованнесом, учеником «несравненного» писца Григора Млиджеци. О существовании рукописи по сей день не было известно. Видная исследовательница киликийской миниатюрной живописи Сирарпи Тер-Нерсисян в своем исследовании рукописи Add. 2620 из Кембриджской библиотеки, также скопированной писцом Ованнесом в 1217 г. в церкви св. Марины, выражает мнение о том, что тот же писец скопировал Четвероевангелие под сенью той же церкви в 1222 г.; ранее она хранилась в церкви св. Богородицы в Кесарии, но «была утеряна, и о ее существовании известно только благодаря отрывку из колофона». Этот отрывок упомянут в сборнике колофонов католикоса Гарегина I Овсепянца и перепечатан Арташесом Матевосяном.

Кроме этих двух рукописей, датированных 1217 и 1222 годами, мы не располагаем другой информацией о писце Ованнесе. Из колофона Четвероевангелия 1173 года нам известно о деятельности трех писцов из скриптория в Скевре и Млиджа. Это – священник Вардан († 1173), Костандин по прозвищу Кошúк (1125-1195) и Григор Млиджеци (или Скевраци, ок. 1150-1215).

К сожалению, сохранилось мало иллюстраций: письмо Евсевия Карпиану, три канонические таблицы и заставки четырех евангелий. Большинство маргинальных украшений – это орнаменты и несколько относящихся к тексту сюжетов.

Рукопись трижды реставрировалась: в 1293, 1496 и 1579 гг. Она являлась собственностью церкви св. Богородицы в Кесарии до 1886 г., когда ее спасли и перевезли в Аргентину.